

10. Мисечко А. Одеська «Просвіта». До 90-річчя заснування / А. Мисечко // Духовність. – 1995. – № 4. – С. 14.

11. Синявський А. Михайло Комар / А. Синявський // Зоря. – Вип. 7. – С. 25–36.

12. Сумцов Н. Современная малорусская этнография / Н. Сумцов. – К., 1897. – С. 24–25.

13. Швидько Г. Михайло Комаров і Катеринославщина / Г. Швидько // Бористен. – 2003. – № 3. – С. 8–11.

14. Ясинський М. До характеристики М. Ф. Комарова як бібліографа / М. Ясинський. – К., 1965.

Надійшла до редколегії 10.07.09.

УДК 94 (477) «19»

В. Е. Савчинський

Севастопольський державний технічний університет

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» В РОБОТІ ЦЕНЗУРНИХ ОРГАНІВ НАДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.)

Проаналізовано основні напрямки та етапи діяльності цензурних органів в українських губерніях у складі Російської імперії щодо «українського питання» протягом другої половини XIX ст.

Ключові слова: цензурні органи, «українське питання», українські губернії, самодержавство, Київський цензорний комітет.

Проанализированы основные направления и этапы деятельности цензурных органов в украинских губерниях в составе Российской империи, касающиеся «украинского вопроса» во второй половине XIX ст.

Ключевые слова: цензурные органы, «украинский вопрос», украинские губернии, самодержавие, Киевский цензорный комитет.

In the article on base archive materials is made analysis of the main trends and stage to activity censorship organs in ukrainian provinces in constituent of the Russian empire concerning «ukrainian question» in the second half XIX century.

У сучасному світі надзвичайно стрімко зростає роль інформації. Комунікативні зв'язки у суспільстві набрали таких масштабів та сили, що їх не в змозі зупинити жодна суспільно-політична сила. З подальшим розвитком технологій роль цієї сфери буде зростати. Інформаційні виклики сучасного суспільства потребують зваженої державної політики в інформаційній сфері. На сьогоднішньому етапі розвитку історичної науки надзвичайно актуальним є питання розгляду «укра-

їнського питання» в Російській імперії другої половини XIX ст., яке формувалося і поширювалося через комунікативні механізми у суспільстві, не тільки з позицій національних рухів, але й зі сторони органів, що активно протистояли його розвитку. Мова йде про цензуру, яка взяла на себе функції охорони непорушності самодержавних засад Російської імперії, в тому числі і від спроб українства через періодику та книговидання заявляти про свою національну самоідентичність, національно-культурну окремішність. Поставлена нами проблема особливо важлива в історіографічному розрізі, який склався в українській та російській дореволюційній і сучасній та українській діаспорній історіографії по проблемі українського національно-визвольного руху. Суть цього розрізу полягає в тому, що в одному випадку український національний рух, діячі котрого в другій половині XIX ст. зосередилися на поширенні національної мови, незважаючи на антиукраїнські імперські цензурні та інші заборони, розглядається як такий, що намагався виконувати поставлені національно-культурницькі завдання, що незмінно мали сприяти самовизначенню нації. В іншому випадку мова йде про те, як завдяки історичним обставинам австрійські політичні й польські панівні кола, використовуючи в якості зброї національно свідомих українців, намагались використовувати їх для реалізації своїх вузько імперських чи вузько національних устремлень, прагнучи, як вважають російські дослідники, таким способом «розколотися єдине тіло великої російської нації». І тому, на думку сучасного російського дослідника О. Міллера, антиукраїнська цензурна політика російського самодержавства вимальовується як захист державної цілісності імперії Романових [16, с. 20–21].

Загалом історія функціонування цензурних органів Наддніпрянщини мало досліджена, хоча історики, працюючи над проблемами національного руху та діяльності національно-культурних діячів неодноразово звертались до архівних фондів, які висвітлюють діяльність цензурних органів Наддніпрянської України. Частково ця проблема Наддніпрянщини знайшла відображення в роботах таких дослідників, як О. Бардаш [15], В. Савчинський [17], Н. Щербак [18].

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на основі архівних матеріалів зроблено спробу розглянути та проаналізувати діяльність цензурних органів у Наддніпрянській Україні щодо «українського питання» у другій половині XIX ст.

Цензурну політику російського самодержавства реалізовувала на практиці сформована система цензурних органів, які здійснювали

контрольно-наглядові функції. Згідно цензурного законодавства та ряду інших нормативно-правових актів на території українських губерній Російської імперії склалася така система цензурних органів: у містах Києві, Харкові цензурні повноваження здійснювали окремі цензори з внутрішньої та іноземної цензури; в м. Одесі, виходячи з його специфіки портового центру, крім цензора з внутрішньої цензури, існував спеціально створений орган – цензурний комітет з цензури іноземної. Низовою інституцією у системі цензурного апарату були «інспектори друкарень, літографій та книжкової торгівлі» [1, арк. 17; 2].

Протягом 1850-х рр. і до початку 1860-х у роботі Київського цензурного комітету (в означений період підпорядковувався Міністерству народної освіти) виділяємо такі напрямки діяльності: розгляд наукової, науково-популярної та художньої літератури, аналіз спеціалізованих видань, перегляд призначених до публікації історичних документів та пам'яток, цензурування зарубіжних єврейських видань, перегляд публіцистики [3–6].

Значну кількість рукописів, представлених до цензурних органів, складали навчальні та наукові видання, військові карти, православні календарі. Розгляд таких рукописів вимагав спеціальних знань та кваліфікації, тому загальноприйнятим у цензурному відомстві було відправляти рукописи на експертну оцінку до установ відповідної кваліфікації, наприклад, наукова експертиза навчальних та медичних праць проводилася професурою Київського університету, експертизу карт проводили військово-топографічна канцелярія або департаменти Генерального штабу [7; 5].

Протягом 50-х рр. XIX ст. особливостей у процедурі розгляду україномовних видань цензурними органами в Наддніпрянській Україні не існувало. Так, Київський цензурний комітет у короткі терміни розглядав і дозволяв до видання рукописи представлені на його цензурний розгляд. Тимчасовою комісією по розбору давніх актів (цензурний розгляд 7 екземплярів другого тому Літопису С. Величка було проведено цензором Мацієвичем протягом 14 днів). Серед творів красного письменства до видання цензурою було дозволено «Народніє українськіє пісні, щедрівки про Матір Божу, про Бориса і Гліба» обсягом 24 сторінки [6, арк. 2], [3, арк. 22–24].

Отже, у 50-ті рр. XIX ст. цензурними органами, що існували в Наддніпрянській Україні, тільки незначний відсоток рукописів заборонявся до друку. Цензура не чинила перепон до видання дав-

ніх історичних документів, фольклористичних збірок. До заборонених цензурою видань, в основному, належали україномовні букварі та художні твори історичного змісту, які підпадали під дію ст.102 Цензурного Статуту: «В рассматривании сочинений исторических и политических цензура строго наблюдает, чтоб в оных не содержалось ничего оскорбительного для Российского правительства, так для правительств, состоящих в дружественных с Россией сношениях...» [14, с. 3349–3351]. Так, 3 березня 1862 р. цензор Лазов заборонив «Украинские прописи», наклавши резолюцію такого змісту: «цензура не может дать разришений на рукопись, которая остро характеризует необходимость обучения «малорусской грамотности». Печать запрещается потому, что они доказывают необходимость реформы образования Малороссии» [5, арк. 1–3]; 9 лютого 1862 р. київські цензори Лазов та Новицький заборонили до видання рукопис К. Шейковського «Несколько слов о южнорусском народе и особенности его языка», мотивуючи тим, що тільки десять останніх сторінок торкаються теорії українського правопису, решта тексту присвячена розкриттю всесвітнього значення «південно руського» народу, його пригніченню Росією і Польщею. Автор зазначає, що поляки хоч і принижували народ, але видавали книжки спрямовані на вивчення власної мови. А Росія?.. У польській літературі є чимало творів присвячених українському життю і народу, а в російській нічого [5, арк. 79]; 10 лютого 1862 р. цензор Лазов забороняє рукопис «Гетьман Петро Дорошенко 1665–1676» (автора під псевдонімом Мандрівка), знову ж той таки за його словами «автор так згромаджував факти, що їх можна трактувати як такі, що направлені проти законності володіння Росії Малоросією. Андрусівським перемир'ям, на думку автора Мандрівки, Росія перекреслювала Переяславський договір і через це втрачала право володіти Малоросією. Автор всюди використовував назви «Московський государ», «Московское правительство» чи просто «Москва», замість «наш Государ» і т. ін. [5, арк. 16–17]; цензор у своєму висновку наводить уривок з рукопису за стор. 87–88: «Хотя мы воистину рабы Христовы, Его кровью искуплены, но словесные, а не безумные и до сих пор защищали головами своими землю принадлежащую Его Императорскому величеству и разных людей московских и потому же не можем понять: какие вы права имеете торговать нами как безумным скотом, и одни города отдаёте, а другие оставляете, забыв, что не своей силой вы присоединили к себе народ украинский, Божьей милостью, голосом

народа и лидерством» [5, арк. 21–22]; 23 лютого 1862 р. на засіданні канцелярії Окремого Київського цензора розглядаючи рукопис на українській мові «Споминок смерті Тараса Шевченка» (автора під псевдонімом Павло Свій), цензори дійшли висновку про необхідність його заборони тому, що: «высказывается в этом стихотворении ропот на настоящее положение Украины, частые намеки на какие-то улучшения этого положения и неприличное возвышение Шевченка как мученика и молитвенника за своих родичей» [5, арк. 23, 29–31].

Отже, деяке посилення цензури щодо видань української тематики, на наш погляд, було пов'язано з активізацією українського руху та зростанням кількості українських видань, але цензурні заборони не виходили за рамки існуючого законодавства і не носили прямого репресивного характеру.

Аналіз архівних фондів діловодства Київського окремого цензора засвідчує, що прямі цензурні репресії щодо видань українського спрямування починають практикуватися лише після виходу Валуєвського циркуляра 1863 р. Так, з 1863 р. по 1867 р. у реєстраційних журналах Київського окремого цензора відсутні будь-які дані про цензурний розгляд україномовних рукописів. Тільки 14 квітня 1867 р. в реєстраційному журналі Київського окремого цензора з'явився запис про дозвіл іноземному підданому Коцепинському перевидати збірник українських пісень «Пісні, думки і шумки руського народу. Перша сотня» [8, арк. 1–2]. Проте ситуація з україномовними виданнями залишається невтішною. Валуєвські заборони практично призупинили процес видання україномовних рукописів до початку 1870-х рр.

Новий етап активізації українського руху відзначався, як свідчать архівні дані, зростанням видань книжок, як писаних українською мовою, так і з українською тематикою. Так, архіви цензурного відомства засвідчують, що 1872 р. до канцелярії Київського окремого цензора було подано на розгляд: російською мовою – 115 рукописів, українською – 13, польською – 68, французькою – 4, єврейською – 49 [9]. І всі українські рукописи цензурою були дозволені до видання. Протягом 1873 р. Канцелярією Київського окремого цензора зареєстровано 353 рукописи, кількість заборон та повернень на виправлення авторам не перевищила 8 % (28 рукописів). Серед повернутих на виправлення видавцям був і «Кобзар» Т. Шевченка. Натомість до видання були допущені чотири рукописи українською мовою

(«Не ходи Грицю на вечорниці», «Різдвяна Ніч» М. Старицького, «Розанови хрещеники В. Євгенієва») [7].

Зміни діяльності місцевих органів цензури були впроваджені після Емського указу 1876 р. Нині місцеві цензурні органи в Наддніпрянській Україні займались тільки перепроводженням українських рукописів до центрального органу – ГУД, при якому діяв спеціальний підрозділ, що займався розглядом україномовних рукописів та книг. Долю щодо видання українських книжок нині вирішувало ГУД, а не цензори на місцях.

Проте уповільненість дії бюрократичної машини самодержавної Росії, як засвідчують архівні дані, мало своїм наслідком те, що і в 1877 р. у журналі реєстрації рукописів Київського окремого цензора зустрічаються дозволені до друку україномовні рукописи. Так, протягом 1877 р. на цензурний розгляд було передано 472 рукописи (різними мовами), з них 14 українською мовою. З поданих україномовних рукописів цензура заборонила віршовані твори «Зима в гаю», «До Мар'яни» подані від Василя Кирієнка [10, арк. 14], а серед дозволених були українські переклади «Тараса Бульби» М. Гоголя та байки І. Крилова [10, арк. 15, 23].

Початок 80-х рр. XIX ст. позначився деяким пом'якшенням цензурної ситуації щодо україномовних видань. Так, архівними матеріалами 1884 р. на розгляд до спеціального відділу ГУД Київський окремих цензор переадресував 35 рукописів українською мовою [11]. З цих рукописів столичними цензорами заборонено лише «Кайдашеву сім'ю» І. Левицького [10, арк. 15], а серед дозволених були численні збірки українських казок, пісень, збірники творів окремих авторів, як не дивно, але цензура навіть дозволила видати каталог малоросійських книг Південноруського магазину І. Діктера [11, арк. 22].

Але вже з кінця 80-х – початку 90-х рр. XIX ст. прискіпливість цензорів спеціального відділу при ГУД, що розглядав малоросійські рукописи, посилюється. Як свідчать журнали реєстрації рукописів канцелярії Київського окремого цензора, кількість заборонених україномовних творів у порівнянні з попереднім часом, зросла: з 30 рукописів переадресованих з київського цензурного органу до столиці до друку, заборонялось 14 рукописів (т. б. 48 %) [11].

Лише з кінця 90-х рр. XIX ст. відмічається більш лояльне ставлення цензорів. Так, протягом 1897–1898 рр. спеціальний відділ при ГУД розглянув 140 українських рукописів (у тому числі й україномовні

статті журналу «Киевская старина») і лише 18 з них було заборонено (13 %) [13]. Серед назв дозволених цензурою україномовних рукописів трапляються такі, що містять у собі здавалося б неприйнятні для російської імперської влади означення «Україна», «До українців мова», «Українській Кобзар» та ін. [13, арк. 1, 6, 58]. Ще одним проявом деякого лояльного ставлення цензорів Петербурга, ми вважаємо, те, що замість заборонити або повернути україномовний рукопис, написаний українським правописом, цензори виносили тепер таке рішення: «Рукопись может быть дозволена к печати при условии русского написания» [13]. Після такого рішення контроль за його виконанням покладался на чиновників місцевого цензурного відомства.

Аналіз виданих цензурою заборон засвідчує, що рукописи заборонялись цензорами не через їхню яскраву українську спрямованість, а швидше через порушення авторами основних положень Цензурного Статуту. Наприклад, цензорами був заборонений рукопис, який містив у назві слово «воля» у соціальному значенні або за аморальний зміст – брошуру «Про п'янство». Хоча слід відмітити, що заборонялися твори й статті, присвячені Тарасу Шевченку, оскільки його образ, на погляд цензорів, слугував не тільки проявом національності, але й антисамодержавності та соціальної революційності [13, арк. 7, 14, 108, 123].

Отже, у діяльності цензурних органів у Наддніпрянській Україні другої половини XIX ст. можна виділити такі етапи: 1) етап 50–60-х рр. XIX ст. – відзначений відсутністю цілеспрямованих репресій щодо українських книговидаць і тим, що цензурні заборони не виходили за рамки існуючого законодавства; 2) етап 60-х – початок 70-х рр. XIX ст. – характеризується деяким посиленням каральних функцій цензури (особливо після виходу Валуєвського циркуляра); 3) етап початку 70-х – середина 70-х рр. – відбувається послаблення цензури; 4) етап з середини 70-х – до початку 80-х рр. XIX ст. – цензурні заборони під впливом Емського указу (1876 р.) носять явний репресивний характер; 5) етап 80-х рр. XIX ст. – нове пом'якшення цензурних обмежень та кількісне зростання україномовних видань; 6) кінець 80-х рр. XIX ст. – кінець 90-х рр. – нове посилення каральних функцій цензури; 7) з кінця 90-х XIX ст. репресивний характер діяльності цензурних органів щодо українських видань зменшується.

Діяльність цензурних органів Наддніпрянської України не виходила за межі їхньої компетенції, а чиновники цензурного відом-

ства на місцях діяли в межах тогочасного законодавства та у відповідності до антиукраїнської політики російської влади, і тому з великою насторогою ставились до українських видань як художніх, так і публіцистичних. Тоді як повсякденна діяльність цензурних чиновників відзначалась деякою лояльною поблажливістю (можливо і не завжди безкорисливою), створюючи хоч і невеликі, але вкрай важливі сприятливі можливості для україномовних видань.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів м. Києва (Далі – ДАК). – Ф.287, оп.1, спр.17.
2. ДАК. – Ф.287, оп.1, спр.2.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.293, оп.1, спр.145.
4. ЦДІАК. – Ф.293, оп.1, спр.223.
5. ЦДІАК. – Ф.293, оп.1, спр.816.
6. ЦДІАК. – Ф.293, оп.1, спр.211.
7. ЦДІАК. – Ф.707, оп.34, спр.7.
8. ЦДІАК. – Ф.294, оп.1, спр.36.
9. ЦДІАК. – Ф.294, оп.1, спр.61.
10. ЦДІАК. – Ф.294, оп.1, спр.104.
11. ЦДІАК. – Ф.294, оп.1, спр.117.
12. ЦДІАК. – Ф.294, оп.1, спр.175.
13. ЦДІАК. – Ф.294, оп.1, спр.204.
14. Полный свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним Положениями и с дополнениями, узаконенными по 1 ноября 1910 года: в 2 кн. / под ред. А. А. Добровольского. //сост. А. А. Саатчиан. Книга 2 Т.VIII-XVI. – СПб., 1911.
15. Бардаш О.Д. Протистояння російського царизму розвитку української мови / О.Д. Бардаш // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: зб. матер. VII Всеукраїн. наук.-практ. конф. – К., 15–16 квітня 2004 р. – Т. 3. – К., 2004. – С. 10–14.
16. Миллер А. «Український вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. Миллер – СПб., 2000.
17. Савчинський В. Соціально-професійний портрет цензора в бюрократичній системі Російської імперії // Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: зб. матер. XI Всеукраїн. наук.-практ. конф. – К. 16–18 травня 2008 р. – Т. 3. – К., 2008. – С. 68–70.
18. Щербак Н. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст. / Н. Щербак // Істор. журнал. – 2007. – № 6. – С. 58–64.

Надійшла до редколегії 11.08.09.